

Ryszard Kapuściński

Lapidárium VI.

(5. rész)

Részletek az Edwin Bendykkal folytatott beszélgetésből

Edwin Bendyk: *Miért érdemes olvasni Hérodotoszt?*

Ryszard Kapuściński: – Hérodotosz egészen különleges személyiség, különleges elme volt, aki nagyszabású, mai napig érvényes antropológiai, kulturális világgépet alkotott. A görögöknek akkoriban – a Kr. e. V. században – nem volt közös államuk, megszámlálhatatlanul sok, önálló berendezkedésű városban éltek, s ezek egy része állandó konfliktusban állt egymással. És akkor egyszer csak hihetetlen dolgot hajtottak végre: egy pillanatra egyesítették erejüket, hogy szembeszállhassanak a perzsákkal. Hérodotosz ráérezett e pillanat különlegességére, hiszen a görögök nem sokkal később már belemerültek a tragikus, véres, harminc évig tartó peloponnészoszi háborúba.

Ez már Thuküdidész felségterülete, akit számos történész többre tart Hérodotosznál.

– Thuküdidész nagy történész, de provinciális gondolkodó volt. Könyvében egymással marakodó görögök helyi polgárháborúját írja le. Hérodotosz zsenialitása és kivételessége viszont abban rejlik, hogy bár a szétdaraboltság kultúrájából származott, ő volt az első globalista, az első gondolkodó, aki globális kategóriákban, vagyis az akkori gondolkodás számára hozzáférhető világ teljességének nézőpontjából szemlélte a valóságot. A görögök a filozófia területén már kidolgozták víziójukat az ember belső világára vonatkozóan csakúgy, mint a világ teremtésére vonatkozóan, Hérodotosz viszont megalkotta az első antropológiai világgépet.

Hérodotosz tisztában van azzal, hogy bolygónk számos egyenjogú kultúrából tevődik össze. Szembeszáll azzal, a görögök közt általánosan elterjedt nézettel, miszerint csak a görög kultúra számít, ami azon kívül van: *barbaros*. Nagy történeti műve, *A görög–perzsa háború* lerombolja a görögök kulturális egyeduralmával kapcsolatos mítoszt. Ez a könyv a görögöknek íródott, azt akarja nekik megmutatni, hogy sok kultúra létezik. Hérodotosz elsőként mutatta meg a világot a kulturális sokszínűség nézőpontjából.

Történészként Hérodotosz annak a XX. században a francia Annales iskola által elterjesztett történelmi szemléletmódnak az előfutára, amely elvetette a történelem kizárólag politikai események alapján történő bemutatásának elvét. Az igazi történelem a világ, a kultúrák története.

Hérodotoszt én bizonyos értelemben Huntington előfutárának is tartom, amennyiben bemutatja, hogy a kultúrák sokasága mindig konfliktusokkal jár együtt.

– Hérodotosznál az az érdekes, hogy miközben látja a konfliktusok forrásait, azzal is tisztában van, hogy nem ismerhetjük meg saját kultúránkat, ha más kultúrákat nem ismerünk. Ez az a bizonyos, ki nem mondott, de a szövegből világosan következő tükörelmélet: saját kultúránk visszatükröződik más kultúrákban, s igazán csak ekkor lesz számunkra érthető. A másfajta kultúra tükör, amelyben visszatükröződünk, amelyben megláthatjuk valódi arcunkat. Hérodotosz abban nagy, abban felfedező módon korszerű, hogy a világ kulturális sokszínűségében látja minden egyes kultúra létezésének feltételét. Ráadásul Hérodotosz, a maga multikulturális gondolkodásával, nyitott emberként viselkedik: meg akarja ismerni mások kultúráját. Útnak indul, vándorol, nyomoz, anyagot gyűjt, embereket hallgat meg, írott feljegyzéseket olvas. Lejegyzi benyomásait, nézelődik, véleményt mond.

Itt én bizonyos problémát látok. Hérodotosz utazik, nézelődik, leírja a látottakat. De lehet-e ezeket leírni tisztán, világnézeti befolyások nélkül? Amikor Egyiptomban van, arról ír, mennyire más ott minden, más a földrajz, másmilyen a föld, így aztán az emberek is másként viselkednek, mint Görögországban, például az utcán esznek, és otthon ürítenek. Hiszen ő ezt nem láthatta, hogyan értelmezzük hát az ilyen bemutatást?

– Ahhoz, hogy megértsünk egy másik kultúrát, tudom ezt saját magamról, legjobb, ha kontrasztos fényben vizsgáljuk. Az olvasót legjobban az összehasonlítás ragadja meg, az, hogy mi ezt így csináljuk, ők pedig másként. Ilyen esetben könnyebb megérteni a másságot, mert saját tapasztalatainkhoz viszonyítjuk. És ne feledkezzünk meg annak a kornak a kulturális közegéről se! Hérodotosz könyve először elbeszélte mű volt, akkoriban ugyanis még az orális, vagyis szóbeli úton terjesztett kultúra uralkodott. El kell tehát képzelnünk Hérodotosz helyzetét, amint hallgatóságával találkozik. Amikor az emberekhez beszél, két dolgot kell figyelembe vennie. Először is: fel kell keltenie a hallgatók kíváncsiságát, hiszen belépti díjat fizetnek, s a szerző ebből él. Ha a hallgatók szétszélednek, nem lesz, aki fizessen, a szónoknak tehát az a dolga, hogy fölkeltsse a hallgatók érdeklődését, a helyükön tartsa őket.

Másodszor: a szerző egyfolytában figyeli a hallgatóság reagálását, s ennek megfelelően változtatja elbeszélése tartalmát. Belekezd valamibe, aztán visszakozik: nem, nem, nem is így történt. Ha azt látja, hogy az emberek nem hiszik el neki, hogy elefánt nagyságú hangyákkal találkozott, ha bekiabálnak neki, hogy ez képzelenség, elkezd szépiteni a dolgot, megváltoztatja, relativizálja, amit korábban mondott. Egyfolytában párbeszéd zajlik közte és a közönség között, s Hérodotosz könyve ilyen párbeszéd terméke. Valószínűleg később írta meg az egészet, amikor időskorában letelepedett Thurióiban, ám annak a helyzetnek a szerkezete és hangulata, amelyben Hérodotosz bemutatta a közönségnek a maga történeteit, megörzödött a történeti könyvekben. Az én szememben Hérodotosz az első riporter, és a riportnak nevezett irodalmi műfaj megteremtője. Történeteinek erősségét éppen a riportjelleg adja, amelynek lényege a tapasztalatok valóságga, autentikus volta. Hérodotosz bármikor kijelenthette: én jártam ott! Szövege

megbízhatóságát egyébként azzal igyekszik pontosan dokumentálni, hogy leírja utazásainak körülményeit, a látott, hallott benyomásokat.

Amikor visszatér soron következő útjáról, találkozik hallgatóságával, hogy elmesélje, mit látott. Mesélés közben két kulcsot alkalmaz. Először is leírja az akkor ismert egész világot, amelyet úgy képzeltek el, mint a hatalmas Okeanosz által körülvett lapos, kerek tányért. Hérodotosznak pedig az volt a törekvése, hogy személyesen ismerje meg és mutassa be ezt a világot.

A másik történelemfilozófiai kulcs lényege az, hogy Hérodotosz bemutatja, miként növekedett a perzsák hatalma, s az egész történetet a csúcspontot jelentő nagy perzsa–görög háború felé vezeti. Látjuk, hogyan növekszik a perzsák által birtokolt területek nagysága. Aztán egyszer csak Perzsia, amely már az egész világot a magáénak tudhatja, összecsap a kicsi Görögországgal, és veszít. Így növeli Hérodotosz a görög győzelem rangját. Bemutatja, hogy itt nem holmi kis csetepatéről volt szó, Görögország a világ legnagyobb hatalmát, egyszerűen az egész világot győzte le. A görög fegyverek dicsőségét a legmagasabbra emeli.

Meg a görög szabadság- és demokráciaeszmét is...

– Hérodotosz már nagy műve első mondatában fölteszi az alapkérdést, azt akarja megtudni, az izgatja, hogy mik voltak a háború kitörésének okai, miért is harcoltak egymással a perzsák és a görögök? Amikor történeti könyveit, vagyis kutatásai eredményeit írja, már véget ért a nagy háború, de az emberek emlékezetében még ott él. Olyasmí ez, mintha manapság valaki a második világháború történetét írná. Hérodotosz tanúk, dokumentumok, jelek, nyomok után kutat. Végül eljut az általa megfogalmazott híres magyarázathoz: a háború a diktatúra és a demokrácia konfliktusából származott, az összecsapás sorsát pedig nem anyagi természetű tényező pecsételte meg. A győzelem kulcsa a szabadság és a demokrácia volt.

Ne feledjük azonban, hogy a kulturális sokszínűséget hirdető Hérodotosz rendkívül igazságos. Nagy tisztelettel viseltetik a perzsák iránt, hangsúlyozza érdemeiket, nagyszerű szervezettségüket, nagy harci kedvüket. Sok pozitívumot lát bennük. Azon töpreng, hogy mi is történt itt? A választ abban találja meg, hogy a szabadság és a demokrácia az ember és a társadalom legdrágább kincse, egyúttal hatalmas erő is, amely képessé teszi az embert a legválságosabb helyzetek megoldására, a sokkal erősebb ellenfél legyőzésére is.

Amikor az előbb Hérodotoszról mint a Huntington-féle, a civilizációs konfliktusra vonatkozó elmélet előfutáráról kérdeztem, azért tettem, mert a hérodotoszi mű első lapjaitól kezdve érlelődik Azsia és Európa elkerülhetetlen összecsapása. Ez a konfliktus mintegy be van kódolva a történelembé, jelen van már a mitológiai időkől kezdve, azóta, hogy elraborták Iót és Európét.

– Hérodotosz tisztában van ezzel, csak hogy ő ezt a konfliktust nem civilizációk összecsapásaként, hanem rendszerek konfrontációjaként, különféle politikai berendezkedések, s ily módon nagyon különböző, a rendszerek által meghatározott magatartásformák összecsapásaként kezeli. Könyvében világosan látszik, hogy a konfliktus forrása itt nem a vallás és nem is a kultúra *sensu stricto*. A konf-

liktus forrása a diktatórikus hatalom és a Hérodotosznál szinonimaként használt szabadság és demokrácia harca.

Hérodotosz görög létere nem volt rasszista, épp ellenkezőleg, szembeszállt a görögök között eléggé általános fajgyűlölettel. Nagyszerű képet fest például az egyiptomi civilizációról, s így szól a görögökhöz: azt hiszitek, hogy ti találátok föl azt a sok istent, pedig az egyiptomiakhoz képest semmik vagytok. Határozottan érezzük, amint Hérodotosz vitatkozik hallgatóságával, igyekszik eloszlatni az előítéleteket s az ezekre támaszkodó kulturális sztereotípiákat. Mi több, rámutat arra, hogy a görög civilizáció forrásai Keleten fakadnak, hogy ez a civilizáció Ázsiából és Afrikából érkezett.

Ne feledkezzünk meg emellett Hérodotosz származásáról se, hiszen nem athéni volt, hanem határvidéki. Valószínűleg nem is kizárólag görög vér csörgedezett ereiben – a feltevések szerint édesapja a Halikarnasszosz környékéről, egy perzsák által leigázott kolóniában élő kara nemzetségből származott. A görögök, akik már évtizedek, sőt évszázadok óta éltek ezekben a kolóniákban, szép lassan összekeveredtek. Hérodotosz tehát tipikus határvidéki keverék, s ez megóvjá őt a fanatizmustól, az egyoldalúságtól. A kortárs irodalom olyan alakjaihoz hasonlíthatjuk, mint amilyen például Salman Rushdie. A meghatározó gyökerek hiánya lehetővé teszi, hogy a valóságot kicsit oldalról, másként, tágabb perspektívából szemlélje. Engem egyenesen elbűvöl Hérodotoszban az, hogy úgy írt háborúról szóló könyvet, hogy abban nem esik szó gyűlöletről, arroganciáról, az ellenség megvetéséről.

A háborús meszárlások objektivitásra törekvő leírása már-már hűvösen tartózkodó.

– A gyilkolás azokban az időkben a kultúra része, teljesen normális dolog volt. Igaz, a holokauszt után nehéz volna ebben különlegességet látni. Ne feledjük, hogy a csaták rendkívül kegyetlenek voltak ugyan, de nem követeltek olyan mérhetetlenül sok áldozatot, mint korunk szőnyegbombázásai. Még amikor a görögök egymással csatáztak is, egy-egy város bevétele után vagy kiirtották a teljes lakosságot, vagy csak a férfiakat öldösték le, a nőket és gyerekeket pedig rabszolgának adták el. Mindez egy szertartás része volt, amely nem keltett különösebb érzelmet. Senki sem emelte fel a szavát, ha valahol vérengzés történt.

Hérodotosz mintegy megerősíti a héraikleitoszi állítást, miszerint mindennek atyja a háború, amely természetes szertartásnak számít.

– A háborúk azon túl, hogy rendkívül kegyetlenek voltak, egyúttal állandóan léteztek, és változatlanul tartanak. Szinte minden városállam háborúban áll egy másikkal, vagy éppen pillanatnyi szövetséget kötnek egymással. Állandó mozgásban vannak az összecsapások, szövetségek, árulások, egy pillanatil sem lehet elbambulni, elaludni. Az egyik ok kétségtelenül a termőföld hiánya volt.

Görögország nagyon szegény volt.

– Nyomor, éhínség, aszály, földrengés, árvíz sújtotta az országot, nagyon védtelen volt a természeti erővel szemben. Éppen ezért minden darabka föld, amelybe valamit el lehetett vetni, amelybe szőlőt vagy olajfát lehetett ültetni, őri-

ási érték volt. Ezért folytak ott állandó határvillongások, földért indított háborúk. Mindezt nem szabad elfelejtenünk, mert csak így érthetjük meg a Hérodotosz által leírt helyzet különlegességét – azt, hogy a görögök képesek voltak néhány évre abbahagyni a viszálykodást, s közös erővel szálltak szembe a perzsákkal. Igaz, ez a kép sem volt teljesen ideális, mert a Xerxész ellen folyó háborúnak voltak olyan mozzanatai, amikor számos görög város a perzsák oldalán harcolt az athéniak és azok legközelebbi szövetségesei ellen.

Őn nagyon racionális okokat sorolt fel az ókori háborúskodásokat illetően. Hérodotosznál azonban a Kroiszosz és Kürosz között lezajlott híres beszélgetésben a háborúval kapcsolatban másfajta szemlélettel is találkozunk. „S mindennek oka a hellének istene, aki engem béke helyett háborúra biztatott. Hiszen nincs olyan ostoba, aki a háborút választaná a béke helyett. Mert az egyikben a fiúk temetik el atyáikat, a másikban az atyák a fiaikat.” Vagyis azt látjuk, hogy már az ókori emberek is ráébredtek a véres öldöklések értelmetlenségére, ám azokat a sors akaratának tartották, amellyel nem lehet szembeszállni. A sors döntéseinek ez a fatalista felfogása Hérodotosz művének minden lapjából kiolvasható.

– Igen, a görög gondolkodás jellemző tulajdonsága az, hogy mindenki, még az istenek is, ki vannak téve a sors akaratának, az egész görög tragédia ebből a meggyőződésből származik.

Ez a meggyőződés aztán egészen perverz módon jelentkezik ott, ahol Hérodotosz arról ír, miként próbálják megvásárolni a kedvező delphoi jóslatot.

– Ez még mindig az a kor, amikor a jóslás közvetlen hatást gyakorol nemcsak a gondolkodásra, de a döntésekre is. A jóslat üzenete alapján indítanak vagy szakítanak félbe egy-egy háborút. Hérodotosznál még olyan mentalitással van dolgunk, amely a nagy filozófiai iskolák által kialakított racionális világlátás és az irracionális gondolkodás határán egyensúlyoz. Az emberi értelem két világ között mozog, a között, amit az ember maga képes megtenni, ami az ő vívmánya, mint például a demokrácia, és a felsőbb hatalmak beavatkozása között, amely hatalmaknak engedelmessé kell. Ha az isteni ítéleteket nem lehet kikerülni, nem lehet kijátszani, akkor ezek fogják az eseményeket eldönteni.

Az a benyomásom, hogy nagymértékben Homérosz áldozatai vagyunk, aki a görög civilizáció legelején tökéletes, a legmagasabb művészi és intellektuális színvonalat képviselő művet alkotott. Mindeközben, hogy csak Pierre Vidal-Naquet ókorkutatóra hivatkozzunk, a görög civilizáció nemcsak Homérosz, hanem a későbbi Hérodotosz idejében is még mindig a vadság állapotának határán leledzett. A homéroszi tökély és a liktető vadság közötti kontraszt elbűvöli az embert, de azt a kérdést is fölveti, hogy mi, mai emberek vajon messzire távolodtunk-e a két és fél ezer évvel ezelőtti görögöktől?

– Nem nagyon, nem bizony. Ez az egyik olyan, emberrel kapcsolatos rejtély, amelyet a filozófia háromezer év óta nem tud megoldani, és nem is old meg. Minden összekeveredett bennünk. Az adott történelmi pillanattól, a körülményektől, a környezettől, az uralkodó ideológiától függően leszünk ilyenek vagy olyanok. Az egyes emberben potenciálisan minden lehetőség megvan, s a különböző körülmények fogják eldönteni, milyenek leszünk. Ráadásul – ez banális

megjegyzés – másmilyenek vagyunk különálló egyénként és mások a társadalom tagjaként. Egyénenként okosabbak, tömegként sokkal ostobábbak és jóval veszedelmesebbek vagyunk. Közben azonban mindvégig ugyanazok az emberek vagyunk. Okos emberek, ha összegyűlnek, cselekedhetnek ostobán, amiként jó emberek is viselkedhetnek kegyetlenül, ha tömegbe verődnek. Az emberben minden együtt van, és ez ugyanígy volt azoknál a régi görögöknél is. Arra, hogy a körülmények mit váltanak ki belőlünk, nincs befolyásunk. Azt a Moirák döntik el, mi csupán vak eszközök vagyunk a kezükben.

Ha már Kroisoszt említettük, álljunk meg egy másik jelenetnél, ezúttal a közte és Szolón közt a boldogságról lezajlott híres párbeszédnél. A különböző boldogságképzelések archetípusával van itt dolgunk. Kroisosz, mint korunk bármely úrgazdagja, azt mondja, gazdagodni kell, mert ez tesz boldoggá. Szolón jóval szubtilisebb meghatározását adja a boldogságnak, nála nem az anyagi helyzet játssza a főszerepet. Ön, aki megismerte a világot, s leggyakrabban igen nyomorúságos országokban járt, utazásai során találkozott boldog emberekkel?

– Ó, igen! Hogyne! Nem is kevés! Azoknak az embereknek van néhány fontos tulajdonságuk. Nagyon nyitottak a boldogságra, örülni tudnak a legapróbb dolgoknak is, egy hangulatváltozásnak, a másik ember mosolyának. Ugyanakkor óriási méltóságérzet van bennük, amelyet az arrogáns nyugati világ képtelen felfogni. Nagyon könnyű őket megsérteni, megbántani. És még ha nem mutatják is, megőrzik emlékezetükben a sértést. Ehhez társul egy másik tulajdonság, amelyet a nyugati ember már elveszített – a családi, törzsi összetartozás rendkívül erős érzése. Az ember alapvetően egy népesebb közösség, legáltalánosabban fogalmazva egy család tagjaként létezik. Ám a család fogalma ott összehasonlíthatatlanul tágabb, mint nálunk. A család klánná bővül, több klán pedig törzset alkot. Ezek a kapcsolatok azért annyira erősek, mert az ember azok között a borzalmas körülmények között individuummként, különálló személyként halálra van ítélve. Csak valamely közösség tagjaként képes életben maradni. A közösséghez tartozás alapvető létfeltétel. Végül fontos jellemzője az ottani emberek gondolkodásának, hogy erősen hisznek valamilyen felsőbb létezésben, valamiben, ami más, ami több, mint a mindennapi lét. A mindennapi tapasztalat nem minden, a mögött van még valami, ami hatással van rájuk, irányítja őket, dönt róluk. A földi élet pusztán a közvetlen tapasztalatok perspektívájából nézve elképzeltetlen a számukra, szükségük van a másik dimenzióra is, amely rendkívül fontos és oszthatatlan dolog. Ilyen értelemben a mi nyugati racionalizmusunk, pragmatizmusunk nagyon idegen attól a gondolkodástól.

Hérodotosznak elsősorban az az érdeme, hogy arra tanít minket, hogyan közeleltünk egy másik kultúrához. Fontos eszköze lehet ennek a szokások megfigyelése, lejegyzése. A szokások jelentik a kulcsot egy másik kultúra megismeréséhez.

És egyáltalán nem mond ítéletet ezek fölött a szokások fölött.

– Nem, csupán számba veszi azokat, s ebben rejlik Hérodotosz humanizmus-felfogása. Nekünk, embereknek nem az a dolgunk, hogy ítélkezzünk, hanem az, hogy megismerjük. Ez az ő humanista receptje a másik ember megismeréséhez.

Hérodotosz nem rangsorol, nem mondja, hogy ezek jobbak, azok meg rosszabbak. Azt mutatja meg, hogy egyszerűen csak mások. Ezt a szemléletmódot majd 1912-ben ismétli meg Bronisław Malinowski az egyik írásában, amelyben azt bizonyítja, hogy nincsenek alacsonyabb rendű és magasabb rendű kultúrák, csak különböző kultúrák vannak. Minden kultúrának megvan a maga belső, autonóm logikája. Malinowski elméletét forradalminak tartották, pedig már Hérodotosznál is jelen van.

Térjünk azonban vissza Hérodotoszhoz, akinél a nagyon modern gondolkodás a tudomány előtti gondolkodásmóddal ütközik, és álljunk meg egy pillanatra az egyik egyiptomi jelenetnél. Nos, egy görög krónikás azzal dicsekszik, hogy tizenkét nemzedékig visszavezetve az istenektől származik. Az egyiptomi papok kinevetik ezért, s rámutatnak, hogy az ő genealógiájuk több száz nemzedéknyire nyúlik vissza. Ez a jelenet nem vet különösebben jó fényt a görögök időmúlással kapcsolatos elképzeléseire.

– Számos kutató nem tartja véletlennek, hogy a görögök, akik annyi nagyszerű filozófust, remek drámaírókat, zseniális költőt adtak a világnak, csupán három igazi történetírót mondhatnak magukénak: Hérodotoszt, Thuküdidészt és Xenophónt. Ebből arra következtethetnénk, hogy a történetiségnek, az idő múlásának fogalma akkoriban nem különösebben foglalkoztatta az emberi elmét. Csakhogy hasonló helyzettel találkozunk a hinduizmusban is, ahol az idő nem létező fogalom. Csupán a születések és elmúlások ismétlődő ciklusa, az örökös visszatérés fogalma létezik. Állandóan mozgó, de nem fejlődő pontban létezőnk.

A mi mai időfelfogásunk nagyon fiatal fogalom, és számos tényező, többek között a technológiai fejlődés, a társadalmi szerveződés módja befolyásolja. Ha azonban Kína vagy Babilon történelmét nézzük, olyan több évszázadon át tartó korszakokkal találkozunk, amelyekben semmi sem történt, amelyekben semmiféle említésre méltó eseményt nem jegyeztek föl. Egészen másfajta gondolkodásról van itt szó, és éppen az időfelfogás és a társadalmi szerveződés terén változott legtöbbit az emberi gondolkodás. Egészen másként látja ugyanis a világot és az emberi létet a vérségi kötelékeken alapuló társadalom tagja, és másként az érdekérvényesítésen alapuló modern társadalom tagja.

Mikor következik be a cezúra? Ha Marco Polo A világ leírása című művét olvasom, amely pedig kronológiai szempontból közelebb áll hozzánk, mai emberekhez, mint az ókori Görögországhoz, úgy érzem, hogy gondolkodása mégis inkább Hérodotoszéval rokon.

– A XVI. században kezdődött a változás. Marco Polo minden bizonnyal közelebb áll még Hérodotoszhoz. Genovából származott, olyan városállamból, amelyben a fejlődés záloga, ahogyan a görög városoknál is, a Földközi-tenger volt.

Hérodotosz műve a szabadságot és a demokráciát dicsőíti. Lehetséges volna, hogy Francis Fukuyama elméletének megerősítését keressük benne, nevezetesen, hogy a demokrácia véget vet a politikai rendszerek fejlődésének, és előbb vagy utóbb az egész világon uralkodóvá válik? Vagy talán inkább azt az üzenetet hordozza, hogy a demokrácia és a szabadság fenntartása érdekében állandó harcot kell folytatni?

– Ez a kérdés azért bonyolult, azért nem egyértelmű, mert posztmodern korunk fejlődésével egyenes arányban tudatosul bennünk, hogy a demokrácia válságba jutott. A demokrácia már nem tiszta jelenség. Annyi eltévelyedést, hamisságot, zavarkeltést, ravaszkodást tapasztalunk, hogy felvetődik a kérdés: beszélhetünk-e még olyan demokráciáról, amelyet mindannyian óhajtanánk? Régebben nem volt vita – egyik oldalon volt a zsarnokság vagy a totalitarizmus, a másik oldalon a demokrácia és a szabadság. Sem az egyik, sem a másik oldal meghatározása nem jelentett gondot.

A XX. század második felében jelennek meg a kérdőjelek. Attól kezdve, hogy a történelem színpadára lép a harmadik világ a maga sokszínűségével, s ezzel együtt a fejlett országokban forradalmi változás következik be az elektronikus kommunikációban s az ebből következő manipulálási lehetőségekben, a határok kezdenek elmosódni. Fejlődésnek indul az úgynevezett *illiberal democracy*, vagyis a nem liberális demokrácia. Korábban ilyen fogalomnak nem volt értelme, hiszen a demokrácia elválaszthatatlanul összekapcsolódott a liberális jelzővel. Manapság legális, formális módszerekkel lehet nagyon is autoriter demokráciát létrehozni. Másfelől könnyen hozhatunk példát olyan autoriter rendszerekre, amelyeket a mindennapi valóságban demokratikus viselkedési formák jellemeznek.

A XXI. század elejének ez az egyik legérdekesebb témája. Újra el kell döntőnünk, mit is értünk demokratikus és mit autoriter berendezkedésen. Egyfelől véget értek már az egyszemélyes diktatúrák, ez már *passé*, így már nem lehet irányítani, ez anakronizmus. Húsz-harminc éve már sehol sem jött létre új diktatúra, az Internet, a kommunikáció mai fejlettsége mellett ez a modell már érvényét veszítette. Véget ért a katonai diktatúrák kora is, harminc éve sehol sem volt komolyabb katonai hatalomátvétel. Ezek volnának a pozitív jelenségek. Csakhogy ezzel egy időben olyan demokratikusnak nevezett rendszerek szaporodását figyelhetjük meg, amelyek ugyan megfelelnek a *one man – one vote* demokratikus alapelvnek, ám lehetővé teszik diktátorok megválasztását, amire számos példát láthatunk Afrikában is, Latin-Amerikában is, Ázsiában is.

Nem kellene-e tehát megfordítani Fukuyama tételét, és megállapítani, hogy az igazi, az ideálshoz legközelebb álló demokrácia csupán villanás volt, s napjainkban különféle próbálkozásokkal, jobb, rosszabb megközelítésekkel van dolgunk?

– Igen, ezek afféle hibrid képződmények, egyébként ugyanez a kultúrára is igaz. A rendszerek hibridizálódásának vagyunk tanúi, könnyebb tipologizálni különféle hibrid rendszereket, mint egyértelműen kijelenteni, hogy ez itt teljes demokrácia, az ott pedig diktatúra. A posztmodern korra jellemző gondokkal küszködünk: elmosódnak a határok, semmi sem világos. Ráadásul mindent a dinamika, az állandó változás ural, a tíz évvel ezelőtti helyzetleírás mára érvényét veszítette. Nehéz időszakban élünk, amikor új kategóriákat, elsősorban nyelvi kategóriákat kell találnunk.

A szociológiában olyan művek születnek, amelyek például azzal foglalkoznak, hogyan születnek Latin-Amerikában különféle hibrid kultúrák, amelyekről már képtelenség megállapítani, hogy a magas kultúrához vagy a tömegkultúrához tartoznak-e. Ráadásul ezek a kultúrák igen keverték etnikai szempontból, egyre

erőteljesebben jelentkezik a *mestizo* elem. A *hybridísimo*, a *mestisaje* jelenség olyan probléma, amely mélyebb elemzést és pontosabb megfigyelést követel.

Eközben a globalizációhoz, az egyre sűrűsödő kommunikációs hálózatokhoz kapcsolódó jelszavak ellenére egyre kevesebbet tudunk itt, Nyugaton ezekről a folyamatokról. Megdöbrentő jelenségnek lehetünk tanúi, nevezetesen annak, hogy a fejlett országok médiumainak figyelmét elterelik mindarról, ami a harmadik világban történik. Egykori BBC-s kollégáim, akikkel annyi afrikai anyagot készítettünk, ma munkanélküliek. Már senkit sem érdekelnek Afrika társadalmi problémái, de ha valaki mégis úgy dönt, hogy bemutatja az éhezést, a nyomort, azt egzotikus, a *Discovery* vagy a *Planete* tévécsatornára illő érdekességként teszi.

A tévéállomások, a szerkesztőségek visszahívják tudósítóikat, s úgynevezett *stringerekkel* helyettesítik őket, vagy megelégszenek véletlenszerű tudósításokkal, mert egy turista éppen olyan felvételt készített, amely érdekelheti a közönséget. Olyan újságok, mint a *Le Monde*, amelyek lényegüknél fogva érdeklődtek az egész világ iránt, manapság egyre inkább lokális orgánummá válnak. Bolesław Miciński már több évtizeddel ezelőtt óvott attól, hogy a megismerő tevékenység során kizárólag egyfajta „milyen érdekes ez!” formulára korlátozzuk figyelmünket.

Valóban komoly veszélyről van itt szó? Nem elég, ha csak a magunk gondjaival foglalkozunk?

– Pont ezen az alapon működnek a globális médiahálózatok, amelyek kizárólag kényelmes témákkal foglalkoznak. Ennek következtében aztán elkerüli figyelmünket számos érdekes és fontos jelenség. Ezek közül igazán figyelemre méltó például az, ahogyan a harmadik világon belül erősödnek a kapcsolatok Európa és az Egyesült Államok részvétele nélkül. Számos területen tapasztalhatjuk ezek virágzását: etnikai, vallási, kereskedelmi és politikai téren egyaránt.

Tart a kínaiak és a japánok Afrika és Latin-Amerika felé irányuló inváziója. Találkozom emberekkel, nagy világjárókkal, akik egyáltalán nem utaznak Nyugatra, a fejlett világ országaiba. Legutóbb São Paolóban jártam, ahol megdöbrentett a japán negyedek nagy száma. Fogalmunk sincs róla, mekkora keveredés tapasztalható a harmadik világon belül. Hogy csak Brazíliát, a nagyszerű Brazíliát említsem, ahol hihetetlen módon találkoznak egymással különféle kultúrák, civilizációk, vallások. Az is elkerüli figyelmünket, hogy milyen eredeti és érdekes gondolkodás jön létre a hagyományos központoktól távol. Nem férünk hozzá a Latin-Amerikában napvilágot látó érdekesítő szociológiai és antropológiai folyóiratokhoz, nem tudjuk mennyire érdekes, nagyon érdekes sajtóval büszkélkedhet Egyiptom és India. Senki sem foglalkozik nálunk ezekkel a kérdésekkel. Ez az egész hatalmas lüktető, keveredő, egymással kapcsolatot tartó világ teljességgel kívül reked a mi európai mentalitásunkon, valóságlátásunkon.

Nem következik-e ebből az, hogy Európa, az egykori Kína mintájára, a Közép Birodalmává válik, amely egyre jobban elszigetelődik a világ többi részétől, egyre kevésbé vonja magára annak érdeklődését?

– De igen, és engem ez megdöbbenéssel tölt el. Végéhez ért az az öt évszázados korszak, amelyben az európai civilizáció volt a minta, amelyben az európai civilizáció volt a fejlődés mércéje, de a jogi, erkölcsi normák mércéje is. Az utóbbi években a világ különböző országaiban tett utazásaim során azt tapasztaltam, hogy szembeötlő módon csökken az európaiak jelenléte. Egyszerűen eltűnnek a harmadik világból. Régebben az ottani élet elválaszthatatlan részét képezték, mindenütt európai iskolákat, angol könyvtárakat, kávéházakat lehetett látni. Ma már nincsenek ott sem ezek az intézmények, sem maguk az európaiak. Még a diplomaták és a misszionáriusok létszáma is csökken, Észak-Amerikát leszámítva véget ért az európai emigráció, és ez nyugtalanító jelenség. Milyen lesz Európa jövője?

Európa elvesztette a világ érdeklődését, pedig évszázadokon át ez volt terjeszkedésének hajtóereje. És itt a terjeszkedés alatt nemcsak gyarmatosítást, területi hódítást kell érteni, hanem a kultúra, a tudomány, a technika terjesztését is. Úgy gondoltuk, hogy ezek az egyetemes európai vívmányok örökre ott maradnak a gyarmatokon. Ehelyett alig maradt más, mint saját kultúrájuk, saját problémáik partikuláris boncolgatása.

Valamikor gond nélkül elboldogult az ember Szudánban angolul, Örményországban oroszul. Napjainkban a függetlenné vált országok elvetik korábbi gyarmatosítóik nyelvét, ezzel fejezik ki függetlenségi törekvéseiket, ugyanakkor azonban elvesztik a nyitás eszközét. Egyre nehezebben kommunikálnak a világgal, elszigetelődnek, nincs esélyük arra, hogy kijussanak saját szűk körükön túlra, miközben a világ egyre jobban globalizálódik.

Európa elszakad a harmadik világtól, és a harmadik világ sem keresi a kapcsolatokat Európával. Emlékszem még arra az időszakra, amikor Addisz-Ababában négyszáz tudósító dolgozott, ma jó, ha ketten vannak. Mindezek következtében össze nem illő darabokból álló új világkép kezd alakulni. A valóságban a nyugati médiumok a világra való nyitottságként értelmezett globalizáció helyett következetesen antiglobalizációs tevékenységet folytatnak, elzárkóznak mindentől, ami túllép a kényelmes sémákon.

Olyan világban élünk, ahol a médiumok mindenféle ellenőrzés nélkül működnek, könnyedén manipulálhatnak, s ez a világ rendkívül veszedelmes gondolatokat képes igen széles körben terjeszteni. Az óriási hírközlő hálózatok, különösen az amerikai hálózatok veszélyes játékot folytatnak harcias nyelvezetükkel. Nem lehet büntetlenül reggeltől estig háborúról, ellenségekről, ütközetekről fecsegni. Ezek az emberek talán nem tudják, mi a háború? Ráadásul olyan világban, amely át meg át van itatva a legkülönfélébb nacionalizmusokkal, elvakultságokkal, idegengyűlölettel? Mert az ő aszeptikus *high-tech* világképüknek semmi köze a valósághoz: a kozmoszhoz, a kegyetlenséghez, a vérhez, a megcsontított hullákhoz.

És látok még egy másik veszedelmes jelenséget is a nyugati világban: az értelmiség egyre jobban távolodik a politika világától, vagy inkább arról van szó, hogy a politikusok egyre ritkábban hasznosítják a tudományos gondolkodás vívmányait. Amikor az Egyesült Államokban jártam szeptember 11. első évfordulója idején, megdöbbenett az a különbség, amelyet az egyetemi campusokban folyó viták nyitottsága és a médiumok, a politikusok összehangolt, hazafias frázisokkal

tömött nyelvezete közt tapasztaltam. A megtévesztésig hasonlított arra a nyelvre, amely korábban, az erkölcsi-politikai egység idején uralkodott a mi táborunkban, s amely kizárt mindenféle kételkedést, mindenféle kérdésfeltevést.

Vagyis McLuhan víziója a globális faluról tévedés volt?

– McLuhan arról ábrándozott, hogy az emberiség nagy családja a televízió körül fog egyesülni. Valahogy úgy, ahogyan régen a falvak lakói gyűltek a tűz köré. A világ azonban más irányt vett. Mai világunk nem hoz létre a falusihoz hasonló, a kölcsönös ismeretségen és tartós kapcsolatokon alapuló közösségeket. A modern világot tömeg tölti meg, mindenki rohan a dolga után, senki sem beszélget a másikkal, senkit sem érdekel a másik sorsa. Ez itt egy globális nagyváros a maga nyomornegyedeivel, munkanélküliségével, migrációjával. A globális falu pedig a modern világra vonatkozó egyik leghamisabb elképzelésnek bizonyult.

Egyre globálisabb világgal van dolgunk, amelyhez nem illeszkedik a képzeletünk. És az általunk használt nyelv sem alkalmas arra, hogy leírjuk vele ezt a világot. Olyan világba léptünk, amelyet képzeletünkkel nem tudunk átfogni, hiszen képzeletünk maga is a történelem terméke. Évezredek át alakult kicsiny, elzárt közösségekben, amelyek mind azt gondolták magukról, hogy ők az egész emberiség, s a közösség bármely tagja azt hihette, hogy a világon élő összes embert személyesen ismeri. Hogyan fogja át képzeletünk ezzel a képességgel mindazt, amivel a mai korszerű technika szembesíti? Nincsenek hozzá fogalmaink, értékelési szempontjaink.

Úgy látszik, Hérodotosz a maga nyitott, mindenre kíváncsi világszemléletével túl magasra állította a mércét. Csakhogy ez a világszemlélet a konfliktusok elkerülhetetlenségét vetíti eléink. Lehetséges volna, hogy az örök béke kanti eszméje elérhetetlen illúzió volt csupán?

– A világ mai sokszínűsége mellett nem kerülhetőek el a konfliktusok, az én világlátásom azonban ennek ellenére nagyon optimista. Hatmilliárdnyian élünk a Földön, évente nyolcvanmillióval növekszik ez a szám. S ez a hatmilliárd különböző nyelvű, kultúrájú, fajú és különböző konyhájú ember békében él együtt – mert ne feledjük, hogy a világon létező összes konfliktusban az emberiségnek csupán nem egészen egy százaléka vesz részt. Az én szememben ez a legjobb bizonyíték arra, hogy az ember a maga gyengeségével, gyarlóságával is különleges lény. Hiszen ennek a hatmillió embernek nincs egyetlen, közös kormánya, egyetlen, közös jogrendszere. Azt, hogy képesek vagyunk békében élni egymással, az ember utolérhetetlenül nagy diadalának tartom.

(Przeгляд Polityczny 2003, 62/63. sz.)

(folytatjuk)

Fordította: Szenyán Erzsébet